

ՅՈՐԵԼԵԱՆՆԵՐ

ՆԵՐՍԵՆ ԱՔԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ

ՎԱՀԱՆ ՏԷՐԵԱՆ

(Ծննդեան 135 եւ մահուան 100-ամեակների առթիւ)

Ռոմանթիք, զգացմունքային ու սիրառատ Վահան Տէրեանը ապրեց շատ կարճ կեանք, ընդամենը 35 տարի (1885-1920), բայց նրա կենսագրությունը վկայում է, որ հանճարների համար ժամանակը բոլորովին այլ ուղիով է ընթանում, այլապէս, ինչպէս բացատրել, որ կարելի է ապրել 35 տարի եւ թողնել այնպիսի ժառանգություն, որը գրեթէ 100 տարի ուսումնասիրությունց յետոյ բախումների, քննարկումների ու բացայայտումների աղբիւր է: Այդ մէկ դարուայ ընթացքում Վահան Տէրեանը մշտապէս ներկայացուել է իբրեւ աշնան եւ սիրոյ թախծոտ պոետ: Ստուերում են մնացել հայ գրականութեան նահապետներին հակադրուելու Տէրեանի համարձակությունը: Բանաստեղծությունների առաջին խիստ ժողովածուով քաղաքային նոր մշակույթի հիմքերը դնելու ֆենոմենը: Նա առաջինն էր, ով ձեւակերպեց «Հոգեւոր Հայաստան» եզրոյթն ու քաղաքական օրակարգ մտքրեց Արեւմտեան Հայաստանին առնչուող հիմնականիդրները:

Ընդունուած ճշմարտություն է, թէ շատ կարեւոր է գրողի հանդէս գալու ժամանակը: Եթէ Տէրեանից մի քանի տասնամեակ առաջ նոյնիսկ համեստ տաղանդով կարելի էր գրող հռչակուել, ապա նրա գրական մուտքի օրերին փոխուել էին պահանջներն ու չափորոշիչները¹: Սոսկալի բարդացել էր գրական ասպարէզում կայանալու խնդիրը, քանզի, ի սկզբանէ մեծ նախորդների սահմանած նշաձողը բարձր էր այնքան, որ այն չգերազանցելը, բայց նրան մօտենալն անգամ պիտի համարուէր մեծ յաջողություն: Եւ միայն եզակիներին էր տրուած նուաճել ռահուիրաների բարձունքը՝ պառնասեան ամպերից անդին մեծերի հետ հաւասարի պէս հռչակուելով:

Յիրաւի Վ. Տէրեանն իր մուտքով եզակի երեւոյթ դարձաւ հայ գրականութեան մէջ: Հակառակ իր ապրած չափազանց կարճ ու ողբերգական կեանքին, նա հասցրեց ոչ միայն ասպարէզ բերել իր պոեզիան, այլեւ յեղաշրջել դրանով ժամանակի գրական ճաշակն ու էսթետիկան, որը շատ կողմերով պայմանաւորեց մեր բանաստեղծական արուեստի յետագայ ողջ ընթացքը: «Նա լեզու դրեց հայ գրականութեան բերանը,- գրում է Հրանտ Մաթեոսեանը,- բնագոյային անորոշ թրթիռները, որ անգամ Թումանեանից հանաչուելուց էին խուսափում, Տէրեանից անուն ու նշանակութիւն առան եւ իրենից յետոյ եկողի համար արդէն կայուն բառամբեր էին, իրենից յետոյ եկողն արդէն կարող էր հայոց լեզու հրափրել մաւել այնպիսի գրողների ու մտածողների, ում համար մինչեւ Տէրեանի յայտնութիւնը մեր լեզուն տեղ չունէր: Արդեօ՞ք այս նոյն երեւոյթը ի նկատի չունի Աստուածաշունչը խօսքի մասին իր առակում. «Ի սկզբանէ էր բանն...»: Միայն: Տէրեանն, այո՛, հայոց լեզուին բան տուեց, եւ լեզուն, որ ամբողջ մշակույթի հիմքն ու հենքն է, իւրացնել սկսեց երեւոյթներ, որ մինչեւ Տէրեանը միայն ուրուագծել էր զօրում: Սա զուտ Տէրեանի՞ վաստակն է, թէ՞ մաւել իր ժամանակի»²:

¹ Տե՛ս Տէրեան Վ., Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երեւան, 1972, էջ 6:

² https://hrantmatevosian.org/hy/works/id/gexeckutiun_asac_astco_luisy (25.03.2020)

Հայ գրական կեանք մուտք գործելով 20-րդ դարի սկզբին, երբ արեւելահայ պոեզիայում Յովհ. Թումանեանն ու Ավ. Իսահակեանն ապրում էին իրենց ուժերի ծաղկուն ու ստեղծագործական ամենաբեղուն տարիները եւ հռչակուել էին իրենց անմեռ գործերով՝ «Անուշ», «Փարվանա», «Թմկաբերդի առումը», «Աբու-Լալա Մահարի», իսկ արեւմտահայ գրականութեան մէջ իրենց հզօր տիրապետութիւնն էին հաստատել Սիւսանյան, Վարուժանը, Մեծարենցը, Տէրեանը կարողացաւ շնորհիւ վարպետների ստուերում, աւելին՝ հասաւ այն բանին, որ բովանդակ հայ պոեզիայի պատմութեան մէջ այդ շրջանը մկրտուեց Տէրեանական անունով³։ Պոետիկ լեզուի կատարեալ յղկւածութիւն, ազնիւ հայրենասիրութիւն, խորունկ զգացմունքայնութիւն, յոյզերի ու տրամադրութիւնների նրբին ելեւէջումներ՝ ահա՛ Տէրեանական բանաստեղծութեան բնորոշ գծերը, որ կախարդել է ժամանակակիցներին եւ արդէն 100 տարի է, ինչ շարունակում է դիւթել մարդկանց հոգիները⁴։ Նա փրկեց հայ պոեզիան երկաթաշառաշ յանգերից եւ լողունգներից՝ մարդկանց առջեւ բացելով զգացմունքների ու յոյզերի տիեզերքը, բնութեան ու մարդկային հոգու անկումների աղերսները՝ սէրը, կարօտը, թախիծը, մի խօսքով, այն ամէնը՝ ինչից ժամանակին ծնունդ էր առել պոեզիայի քնքուշ մուսան։

Վահան Տէրեանը ծնուել է 1885 թուականի Փետրուարի 9-ին, Զաւախքի՝ ներկայիս Վրաստանի, Գանձա գիւղում։ Վահանը գիւղական քահանայի եւ սովորական գեղչկունու ընտանիքում ծնուած 11-րդ զաւակն էր։ Հայրը՝ Սուքիաս Տէր-Գրիգորեանը, իր կարգավիճակին համապատասխան բաւականին զրազէտ անձնաւորութիւն էր, մըտքի ու կամքի անսովոր լիցքով, կեանքի գործնական իմացութեամբ եւ փիլիսոփայական հարցասիրութիւնների ինքնօրինակ աշխարհով։ Յիսուն տարեկան հասակում նա ռուսերէն սովորեց, որպէսզի բնագրով կարդայ ռուս գրողներին, մասնաւորապէս Լեւ Տոլստոյին, որին նա «մաքի եւ մորալի հսկայ» էր համարում, իսկ վաթսուն անց փորձում էր ֆրանսերէն սովորել⁵։ Տէր Սուքիասը ջանքեր չէր խնայում, որ իր զաւակներից գոնէ նրանք՝ ովքեր ընդունակ են, անպայման բարձրագոյն կրթութիւն ստանան⁶։ Մայրը՝ Իւղաբեր Տէր-Գրիգորեանը, չափազանց նրբազգաց ու քնքուշ կին էր, որին յատուկ էին տրամադրութեան արագ փոփոխութիւնները, մի գիծ, որ բնորոշ էր եւ Տէրեանին⁷։

Մօր հանդէպ ինքնամոռաց սիրոյ զգացումը Տէրեանը պահպանելու էր ողջ կեանքում, եւ չափազանց ծանր էր տանելու նրա վաղաժամ կորուստը, որը եղել էր 1903 թուականի Հոկտեմբերին, երբ բանաստեղծն ընդամէնը 18 տարեկան էր։ Յետագայում՝ 1907 թուականին, նա գրելու էր իր ընկերներից մէկին. «Քաղցր է ունենալ մի մարդ, որը կարող է հասկանալ քեզ, որի կրծքին ազատօրէն կարող ես լալ կեանքիդ, չիրականացած երազներիդ, մոլորութիւններիդ ու յոյսերիդ ողջ դառնութիւնը։ Դու լաւ, հրաշալի մայր ունես։ Ես էլ մայր ունեի եւ նա ինձ կը հասկանար եթէ ոչ գլխով...»⁸։

Թէեւ Տէր Սուքիասը հոգատար հայր էր եւ իր զաւակների հմուտ դաստիարակ, այնուհանդերձ բոլոր հարազատների, եւ իր իսկ՝ Վահանի վկայութեամբ, մանկան ներաշխարհի կազմաւորման վրայ աւելի մեծ ազդեցութիւն էր գործել հօրեղբայրը՝ բազմաշնորհ ու իմաստուն մի մարդ, ումից նա ժառանգել էր նաեւ լայնախոհութիւնն ու ստեղծագործելու ջիղը⁹։

³ Տե՛ս նոյն տեղում։

⁴ Տե՛ս Գրիգորեան Ա., Վահան Տէրեան, Երեւան, 1983, էջ 5։

⁵ Տե՛ս Հայ նոր գրականութեան պատմութիւն, հ. 5, Երեւան, 1979, էջ 409։

⁶ Տե՛ս Յակոբեան Ս., Վահան Տէրեան, Բերլին, 1923, էջ 8։

⁷ Տե՛ս Գրիգորեան Ա., Վահան Տէրեան, Երեւան, 1983, էջ 13-14։

⁸ Տէրեան Վ., Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երեւան, 1975, էջ 240։

⁹ Տե՛ս Գրիգորեան Ա., Վահան Տէրեան, Երեւան, 1983, էջ 8։

Վահանն իր մանկութիւնն ապրել էր այնպէս, ինչպէս կ'ապրէր 19-րդ դարի վերջում ցանկացած գիւղացի մանուկ: Ծանր աշխատանքին՝ ընտանեկան տնտեսութիւնում, եւ ուսմանը՝ ծխական դպրոցում, ընդմիջում էին խաղերը՝ գիւղական եկեղեցու բակում, իսկ ամռան օրերին՝ անմոռանալի շրջայցերն ու արշաւները Թմկաբերդ, Փարվանա եւ այլուր:

Գանձայի շրջակայ բնութիւնը եւ գիւղն ինքը ամենեւին աչքի չէին ընկնում ինչ որ արտառոց հմայքով ու գեղեցկութեամբ: Սակայն միայն ապագայ բանաստեղծի աչքն ու հոգին կարող էին տեսնել հայրենի Զաւաղքում այն՝ ինչ չունէր հրաշալիքներով հարուստ մեծ աշխարհը, այն՝ ինչ պիտի հառնէր կարօտախտով լի նրա անթիւ բանաստեղծութիւններում, այն՝ ինչ ամէն անգամ մեծ աշխարհից անդադար կանչելու էր հարազատ բնօրրան: Տարիներ անց, Ստաւրոպոլում Տէրեանը յիշում է իր ծննդավայրը. «Եւ ամէնից առաջ եւ դառնում եմ,- գրում է նա 1912 թուականի Յունիսին Արմէնուհի Տիգրանեանին,- դէպի մեր գիւղը եւ մեր գետը, մեր տան դիմացի բլուրը, ուր ընկերներիս հետ խաղում էիմք այն ժամանակ: Հանում էիմք ու մտնում գետը – ձուկ էիմք որսում, յետոյ ամբողջ մարմիններս ցեխով էիմք պատում, իսկ գլուխներս զարդարում ջրախոտերով («յոս» կոչուող խոտով, որ ջրում է բուսնում) եւ ապա սկսում էիմք ձկները խաշել խառոյկի վրայ: Վազվզում էիմք դաշտում ու բլուրը բարձրանում: Խոտից պապիրոս էիմք շինում եւ ծխում: Փայտէ գէնֆերով «փոշերի» (ժայռերի) մէջ որսորդութեան էիմք ելնում, ի հարկէ մերկ եւ ցեխով ներկուած, որպէսզի վայրենի հնդիկների նման լինէիմք, հասկանում էի... Շատ բաներ էիմ կատարում այն ժամանակ, այնքան հրաշք կար ու չտեսնուած ու դիւրակամ բան կար մեր գիւղում, գետի ափին, բլուրի մօտ: Դուք երեւակայել չէի կարող...»¹⁰: Յետագայում՝ գրեթէ չէր լինելու մէկ տարի անգամ, որ Տէրեանը այցի չգար հայրական տուն, հանգստութեան ու ազատութեան այս եզերքում հոգին ու միտքը մաքրելու՝ մեծ քաղաքներից բերած ունայն կրքերից: Երբեմն գալիս էր մենակ, երբեմն ընկերների հետ՝ Թումանեանի, Իսահակեանի, Մակինցեանի եւ այնժամ Տէր-Գրիգորեանների օճախում եռուզեռ էր տիրում եւ ուրախ ու բարի խնճոյքները ձգւում էին մինչեւ առաւօտ:

1909 թուականի Յունիսի 18-ին, Մարիամ Թումանեանին ուղղուած Յովհ. Թումանեանի մի նամակից յայտնի է դառնում, որ հէնց Տէր Գրիգորեանների տանը Թումանեանը սկսեց մշակել իր «Անուշը», գրել «Փարվանան» ու «Թմկաբերդի առումը»¹¹: Այդպէս Գանձան վերածուել էր մի նշանաւոր վայրի, ուր գիւղացիները շնորհիւ Վահանի տեսնում ու ծանօթանում էին մեծանուն հայերի հետ:

Նախնական կրթութիւնը Տէրեանը ստացել է Գանձայի ծխական դպրոցում, որտեղ նրա առաջին ուսուցիչը դարձաւ Նիկողայոս Խեչոյեանը, ում մասին պայծառ յիշողութիւնները բանաստեղծը սրբութեամբ պահպանելու էր իր ողջ կեանքում: Ութ տարեկանից սկսել է ինքնուրոյն օգտուել գրքերից: Մինչեւ այդ տանը նրա համար կարգացել են «Աղբիւր» ամսագրից հէքիաթներ, պատմութեամբներ, ոտանաւորներ¹²:

1895 թուականի Սեպտեմբերին, տաս տարեկան Վահանին հայրը տանում է Ախալքալաք՝ տեղի դպրոցն ընդունելու: Մօտ վեց ամիս սովորելով այստեղ նա զգաց իրեն մի տեսակ մեկուսացած. մթնոլորտը նրա համար օտար, անտանելի էր՝ կոպտութիւն, հայհոյանքներ, փոխադարձ թշնամութիւն «քաղաքացիների» ու գիւղերից եկած աշակերտների միջեւ: Հայրը ստիպուած եղաւ մտածել այլընտրանքի մասին, եւ 1896 թուականի Մարտին, տարաւ պատանուն Թիֆլիս, ուր Վահանն ընդունուեց քաղաքի

¹⁰ Տէրեան Վ., Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երեւան, 1979, էջ 40:

¹¹ Տէս Թումանեան Յ., Երկերի ժողովածու, հ. 5, Նամակներ (1885-1922), Երեւան, 1945, էջ 320:

¹² Գրիգորեան Կ., Վահան Տէրեան, Երեւան, 1983, էջ 20-21:

առաջին գիմնագիտան¹³:

Դեռեւս 1890-ին եւ 95-ին Տէր Սուքիասը երկու դիմում էր յղել Լազարեան ճեմարանի ղեկավարութեանը՝ իր որդուն այդ կրթական հաստատութիւնն ընդունելու համար: Եւ ահա, 1899 թուականի ամռանը դրական պատասխանը ստացուել էր, եւ նոյն տարում, մայրաքաղաքի հայկական եկեղեցիների երաշխաւորած թոշակով Վահան Սուքիասի Տէր Գրիգորեանը ընդունուել էր նշանաւոր Լազարեան ճեմարանի արեւելեան լեզուների երրորդ դասարանը¹⁴:

Պէտք է ասել, որ Լազարեան ճեմարանից յետոյ էլ Տէրեանի ուսումնառութեան գործերը բաւականին բարեյաջող ընթացան: Չնայած նիւթական ծանր կարիքին, ձերբակալութեան եւ այլ պատճառներով տեղ գտած դադարներին, նա անշեղօրէն ու հետեւողականութեամբ հոգացել էր իր կրթութեան մասին:

Ճեմարանն ավարտելուց յետոյ, 1906 թուականի Օգոստոսին, Տէրեանը ընդունուել էր Մոսկուայի համալսարանի պատմա-բանասիրական ֆակուլտետի՝ ռուսաց լեզւի եւ գրականութեան բաժինը: Ֆակուլտետի ընտրութեան մասին Սոնա Օտարեանին ուղղուած մի նամակում Տէրեանը գրում է. «Դո՛ւմ հարցնում էի, թէ արդե՞տ էս խորին համոզմունքով եմ ընտրել իմ մասնագիտութիւնը – Историко-филологический ֆակուլտետը, թէ՞ փոփոխական մի բան է դա... Ես ընտրել եմ գլխաւորապէս նրա համար, որ գրականութիւնը, ապա պատմութիւնը, իմ ամենասիրելի առարկաներն են եւ առանց առաջինի ես չեմ կարող ապրել՝ այնպէս, ինչպէս եւ առանց հացի»¹⁵:

1913 թուականի Հոկտեմբերին, յայտնի հայագէտ Նիկողայոս Մառի յորդորներով ու հովանաւորութեամբ Տէրեանը դարձել էր Պետերբուրգի համալսարանի արեւելեան լեզուների ֆակուլտետի ուսանող¹⁶: Եղակիներին էր ժպտում բախտը ինչպէս նաեւ բաւում համբերութիւնը ուսանել տասնեամեակներ շարունակ եւ ստանալ նման համակողմանի կրթութիւն: Փաստ է, որ Տէրեանը դարձաւ ժամանակի ամենաուսեալ հայերից մէկը, ում գիտելիքներին ու պատրաստութեանը առհասարակ կարող էր նախանձել Ռուսաստանի ցանկացած մտաւորական:

Արդէն Լազարեան ճեմարանում յայտնի դարձաւ, որ երիտասարդ Վահանը գրում է բանաստեղծութիւններ, որոնք դասընկերների եւ ուսուցիչների կարծիքով վատը չէին: Ճեմարանի հինգերորդ դասարանում Տէրեանը Յոլակ Խանզադեանի, Պօղոս Մակինցեանի, Օննիկ Օհանջանեանի, Մելքոն Քարամեանի եւ Քրիստափոր Զարխեանի հետ հրատարակում էր «Յոյս» ձեռագիր թերթը, որում հանդէս էր գալիս յօդուածներով եւ զետեղում իր առաջին բանաստեղծութիւնները¹⁷:

1904 թուականի Մարտ ամիսը Տէրեանի կեանքում նշանաւորուելու էր ժամանակի գրական կուռքերից մէկի՝ Աւետիք Իսահակեանի հետ ծանօթութեամբ: Ինքը՝ Իսահակեանը, այսպէս էր յիշելու այդ ճակատագրական հանդիպումը Լազարեան ճեմարանի շէնքում. «Ինձ շրջապատեցին մի քանի ուսանող-աշակերտներ, որոնց մէջ էր Վահանը: Բոլորն ինձ հարցեր էին տալիս եւ հարցերիս պատասխանում... Վահանը լուռ էր ու անխօս հետեւում էր մեզ՝ աչքը վրայիցս չհեռացնելով: Երբ խօսի էի ուղղում նրան, կարմրում էր ու շփօթում: Մնա՛ք բարեւին՝ Վահանը ձեռքս ամուր սեղմեց ու շնորհակալ: «Շատ ուրախ եմ,

¹³ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 21:

¹⁴ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 23:

¹⁵ Տէրեան Վ., Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երեւան, 1975, էջ 209:

¹⁶ Հայ նոր գրականութեան պատմութիւն, հ. 5, Երեւան, 1979, էջ 411:

¹⁷ Տե՛ս Գրիգորեան Վ., Վահան Տէրեան, Երեւան, 1983, էջ 25-26:

որ Ձեզ տեսայ»: Ես հրափրեցի նրան ինձ մօտ»¹⁸: Մի քանի օր յետոյ Վահանը ընկերոջ հետ այցելեց բանաստեղծին եւ մեկնեց նրան մոմլաթէ կազմով մի տետր, որի վրայ դանակի ծայրով փորագրուած էր «Արիւն» բառը: «Մի՞թէ արեւան բանաստեղծութիւններ ես գրում», - հարցրել էր Իսահակեանը, սակայն նրա տարակուսանքը փարատուել էր, երբ ընկերը մատով ցոյց էր տուել, որ հակառակ կողմից կարդայ: «Նիւրա»¹⁹: Իրական թէ անըջական իր սիրած աղջկայ անունն էր Նիւրա, որին նուիրուած էին ոտանաւորները: Եւ երբ Վահանը դողդոջ ձայնով կարդացել էր այդ ոտանաւորներից մի քանիսը, անուանի բանաստեղծը հիասթափուել էր. «Բնաւ չհաւանեցի, տօգոյն բաներ էին, մեծ մասով իմ ոտանաւորների, Թումանեանի եւ ուրիշների նմանութիւններ:

Բանաստեղծական տրամադրութեամբ լցուած մի երիտասարդ, լաւագոյն կերպով պատրաստուած, տեղեակ հին ու նոր գրականութեան... եւ այսպիսի թոյլ բաներ: Շատ հիւսաբափուեցի: Վահանը դեռ իրեն չէր գտել. հրաշքը դեռ տեղի չէր ունեցել»²⁰:

Ծանօթութիւնը Իսահակեանի հետ շուտով վերաճեց մտերմութեան, որն ամրապնդուեց նամակագրական կապով եւ նոր բանաստեղծութիւնների փոխանակութեամբ: Շուտով հնարաւորութիւն ընձեռուեց ծանօթանալ հայ պոեզիայի մէկ այլ հսկայի՝ Թումանեանի հետ, ում խորհուրդն ու դրական կարծիքը չափազանց թանկ էին Տէրեանի համար, քանզի Թումանեանից էր կախուած Տէրեանի մուտքը գրական ասպարէզ: Թումանեանն այն անձն էր, ով առաջին իսկ բանաստեղծութեան ընթերցումից կարող էր ասել, թէ արդեօ՞ք հեղինակը ինչ որ բան է ներկայացնում իրենից եւ կարո՞ղ է նա յուսալ յաջողութեան:

Թումանեանի կարծիքը պիտի հնչէր փոքր ինչ ուշ: Իսկ մինչ այդ 1905-ի ամռանը Գանձայում Իսահակեանին հիւրընկալելիս մի մտերմիկ զրոյցում Վահանը մտածկոտ ասել էր այն բառերը, որոնք խորհրդանշական էին դառնալու Տէրեանական ողջ ստեղծագործութեան համար. «Մեր նոր գրողներից Թումանեանը եւ դու, միայն երկուսդ, զգում էի մեր ժողովրդին: Ձեզնից յետոյ կամ նոր, բոլորովին նոր երգ պիտի ասել, կամ պիտի լուել»²¹: Եւ Վահանը չլուեց ու ասեց իր նոր երգը:

1908 թուականի ամռանը Թիֆլիսում լոյս տեսաւ նրա առաջին ժողովածուն՝ «Մթնշաղի անուշներ» խորագրով, ընդամենը 80 էջանոց մի գիրք՝ զտուած շատ ազդեցութիւններից, աւանդական ձեւերից ու թեմաներից, որը ցնցեց ողջ հայ գրական աշխարհը:

Հռչակը, որ բերել էր ժողովածուն Տէրեանին, աներեւակայելի էր: Կարճ միջոցում նա ունեցաւ հետեւողների մի ամբողջ բազմութիւն: Իսկ երկրպագուներին թիւ չկար: Ամէնուր խօսում էին միայն Տէրեանից, ընթերցում էին միայն նրան: Օդը լիքն էր Տէրեանով, սիրահարական նամակներում մէջբերումներ էին անում «անուրջներից» եւ նուիրում էին այդ գիրքը, իբրեւ սիրոյ խոստովանութիւն²²: Բանաստեղծական ոչ մի գիրք մեզանում չէր արժանացել նման բախտի: «Մթնշաղի անուրջները» գրաւել էր գրեթէ բոլորին՝ գրական նշանաւոր մարդկանց, բանաստեղծներին, քննադատներին, մտաւորականութեան լայն շրջաններին²³:

¹⁸ Իսահակեան Ավ., Երկեր, Հայ դասականների գրադարան, Երեւան, 1987, էջ 759:

¹⁹ Տէրեանի ծոցը՝ Գեորգ Էմիլ-Տէրեանը, իր «Վահան Տէրեան. Անտիպ եւ անյայտ էջեր (նամակներ, յօդածներ, գրախօսութիւններ)» գրքում անդրադառնալով «Նիւրա» անուանը գրում է. «Տէրեանի Շվին կեղծանունը նրա պատանեկան սիրոյ՝ Աննա Գասպարեանի անուան գաղտնագիրն է (Աննա - Նյուշա - Նյուշ - Նիւ - Շվին)»:

²⁰ Իսահակեան Ավ., Երկեր, Հայ դասականների գրադարան, Երեւան, 1987, էջ 759:

²¹ Նոյն տեղում, էջ 761:

²² Տէս Զօրեան Ստ., Երկերի ժողովածու, հ. 10, Երեւան, 1964, էջ 164-165:

²³ Թամրազեան Հ., Երկեր, հ. Բ., Երեւան, 2009, էջ 395:

1908-ի հրատարակությունը որքան ջերմ ընդունուեց, նույնքան էլ ժամանակի գլխավոր քննադատ Նիկոլ Աղբալեանի կողմից ենթարկուեց խիստ դիտողությունների, որոնք վերաբերում էին նաեւ արուեստի ու լեզուի հարցերին: Ահա առանձին արտայայտություններ՝ «պակասում է արուեստը», «ձեւի զգացումն ընդհանրապես անձանօթ է կարծես նրան», «ընդհանուր առմամբ չի տիրապետում հայոց լեզուին», «անտաշ լեզու», «տգեղ երկբառեր», «խժալուր բառեր», «հանգերը շատ աղբառ են եւ վհատ»: Եւ ապա. «Տէրեանի ուրսուն էջի մէջ չկայ մի կատարեալ կտոր..., որ մնայ գոնէ մի դար եւ մի դար յուզել կարողանայ մարդկանց հոգին... Վարպետ բանաստեղծը, արտիստը Տէրեանի ուրսուն էջը կը խտացնէր մի քանի բանաստեղծութեան մէջ»²⁴:

Յետագայում, Տէրեանն իր ստեղծագործական զարգացմանը զուգընթաց լրջօրէն հաշուի էր առնելու այս քննադատությունները եւ արդէն 1912 թուականին տպագրուած իր երկրորդ եւ վերջին «Բանաստեղծութիւններ»²⁵ ժողովածուի մէջ ներկայացնելու էր «Մթնշաղի անուրջներ» յղուած, լրացուած, բարեփոխուած նոր ու վերջնական տարբերակը, նաեւ դուրս էր թողնելու գիւղացիական աւանդոյթների անցանկալի ազդեցություններով գրուած մի քանի գործեր²⁶, որից յետոյ Նիկոլ Աղբալեանը Արմէնուհի Տիգրանեանի մասին գրախօսականում սրբագրելու էր «Զանգակ»-ի յօդուածի իր վերապահումները եւ հպանցիկ անդրադառնալով Տէրեանին ասելու էր. «Վահան Տէրեանը նոյնպէս դարձել է կենտրոնական դէմք. շատերը զգում են նրա բանաստեղծութեան թարմութիւնը եւ աւելի կամ նուազ չափով ազդուում նրա տրամադրութիւնից, լեզուից, արտայայտութեան ձեւերից, նիւթերի մշակման եղանակներից»: Նրա ստեղծագործութեան մէջ «նկատում է ձեւի հոգատար մշակում, եւ մեր լեզուի թափուն կարողութեանց նրբին զգացում»²⁷:

«Մթնշաղի անուրջները» տպագրելուց մի փոքր առաջ, 1908 թուականի Մայիսի 3-ին, Թիֆլիսից գրած նամակում Տէրեանը ուրախութեամբ եւ մանրամասնելով Յուլակ Խանզադեանին պատմում է Յովհ. Թումանեանի հետ ունեցած իր հանդիպման մասին:

²⁴ Տե՛ս «Զանգակ», Թիֆլիս, 1908, թիւ 12-13, 19-20 Յուլիս:

²⁵ Տէրեանն այս երկու գիրքն է միայն հրատարակել: Մնացած բանաստեղծութիւնները տպագրուել են մամուլում կամ մնացել են անտիպ. իսկ նրանից յետոյ առաջին լուրջ հրատարակութիւնը 4 հատորով իրականացրել է Պօղոս Մակինցեանը (1923-1925): Մակինցեանը նախապէս մտադիր է եղել Տէրեանի երկերի ժողովածուն տպագրել 5 հատորով: Չտպագրեց: Նիւթերը մնացին եւ 1938-ին նրա գնդակահարութիւնից յետոյ անցան աղջկան՝ Անահիտ Մակինցեանին: Ե. Զարենցը մտադիր էր երկու հատորով Տէրեան տպագրել, նաեւ անտիպները: Չհասցրեց: Նրա սկսած գործը մնաց կիսատ, որովհետեւ հեռացրեցին պետհրատից, հալածեցին, բանտարկեցին, ուր եւ աւանդեց հոգին: Պահպանուել են Զարենցի աշխատանքային նոթագրումները: Այս հրատարակութիւնը պէտք է լինէր բացառիկ ու իւրայատուկ: Չեղա՛ւ: Զարենցի նախաձեռնած Տէրեանական հատորն այլ սկզբունքով, բայց առանց Զարենցի անուան յիշատակութեան, տպագրուեց 1940-ին (կազմող՝ Ռուբէն Զարեան): Յետոյ լոյս տեսան Վաչէ Պարսիզունու եռահատոր (1960-1963) եւ քառահատոր (1972-1979) ժողովածուները: Էդուարդ Զրբաշեանը 2002-ին հրատարակեց «Բանաստեղծութիւններ: Կիսկատար ժողովածու» գիրքը (Տե՛ս **Գասպարեան Գ.**, Հայ գրականութիւն, Գիրք 6-րդ, Երեւան, 2017, էջ 80-81): 2014-ին բանաստեղծի ծոռ Գեորգ Էմին-Տէրեանը հրատարակեց «Վահան Տէրեան. Անտիպ եւ անյայտ էջեր (նամակներ, յօդուածներ, գրախօսութիւններ)» գիրքը, որում հրապարակուած 13 յուշերի միջոցով բացայայտեց Տէրեանի կեանքի եւ ստեղծագործութեան վերաբերեալ գաղտնի պահուած բազմաթիւ էջեր: Առաջին անգամ հրապարակեց Տէրեանի 6 անտիպ բանաստեղծութիւն, 1 թարգմանութիւն, հարիւրաւոր նամակներ, որոնցից շատերը Մակինցեանը մկրատուած էր հրատարակել, 8 յօդուած, 2 գրախօսութիւն եւ այն դիմում-յայտարարութիւնը, որով պոետը դուրս է գալիս Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութիւնից: 2016-ին Գեորգ Էմին-Տէրեանը հրատարակեց նաեւ «Վահան Տէրեանի անյայտ նախաձեռնութիւնը. հայ որբերի յուշերը» գիրքը: Տէրեանի երկերի միւս հրատարակութիւններն ու նրա կեանքին առնչուող շատ աշխատութիւններ առաւել սիրողական են եւ այնքան սխալաշատ, որ երբեմն բանը հասնում է կատարեալ զուեշտի:

²⁶ «Մթնշաղի անուրջներ»-ի առաջին հրատարակութեան 72 բանաստեղծութիւնից երկրորդին է անցել 66-ը, որոնցից 64-ը՝ մեծ ու փոքր վերախմբագրութիւններով: Այսինքն՝ միայն երկու բանաստեղծութիւն է պահպանւել նոյնութեամբ: Իսկ 6 գործ ընդհանրապէս դուրս է մնացել:

²⁷ Աղբալեան Ն., Գրական-ֆննադատական երկեր, Պէյրուք, 1959, էջ 301-302:

Ամենայն հայոց բանաստեղծին ամենից առաջ հետաքրքրել էր «նոր բանաստեղծի տես-
րը», որը թերթելուց յետոյ, տուել էր իր վճիռը. «Դուք բանաստեղծ էի: Դա ամենագլխա-
տուն է: Դուք խօսքի հետ չէի խաղում... Ես ուրախությամբ ողջունում եմ Ձեր մուտքը գրական
ասպարէզ – բարով եկաք»²⁸: Իսահակեանի կարծիքը ժողովածուի կապակցութեամբ եւս
չերմ ու ոգեւորիչ էր եղել, երբ տեսրակը չաւարտած անհամբերութիւնից մղուած գոչել
էր. «Կեցցե՛ս, Վանիկ ջան, հրաշալի բաներ են, բիրեղացած զգացումներ՝ անթերի ձեւերի
մէջ: Իսկական ֆնարեղութիւնը սա է – մաքուր լիբիկա: Զարմացայ, որ «Նիւրա»-ից այստեղ
ոչինչ չկար»²⁹: Այդ խօսքերին ի պատասխան Տէրեանն ասել էր. «Յ. Թումանեանն էլ շատ
հաւանեց: Երկուսիդ կարծիքը բացարձակ արժէք ունի ինձ համար: Այլեւս ֆնաղատութիւնից
վախ չունեմ»³⁰:

«Մթնշաղի անուրջներում» արդէն նկատուեցին այն բոլոր նորարարութիւնները,
որ յատուկ եղան Տէրեանական ողջ պոեզիայում: Այդ ժողովածուով նա յեղաշրջում
կատարեց հայկական բանաստեղծութեան տաղաչափութեան մէջ: Յայտնի է, որ
հայոց համարեայ բոլոր բառերի շեշտն ընկնում է վերջին վանկի վրայ, ինչը խիստ
սահմանափակում է տաղաչափութեան հնարաւորութիւնները: Հայ բանաստեղծները
կաշկանդուած էին դրանով, եւ այդ պատճառով հայ տաղաչափութեան համար, ամենից
բնորոշը «եամբ»-ն ու «անապետ»-ն էին: Վահան Տէրեանը կարողացաւ շրջանցել այդ
խոչնդոտը եւ դարձաւ արեւելահայ շեշտական բանաստեղծութեան հիմնադիրը՝ մեր
պոեզիա ներմուծելով «քորեյ», «դակտրիլ», «ամֆիբրաքոս» կոչուող չափերը: Բա-
ցի այդ, նա առաջինն էր, որ հայկական պոեզիա բերեց եւրոպական եւ ռուսական
ձեւերը՝ սոնետը, տրիոլետը, ռոնդոն եւ բազում այլ գրական ձեւեր, նաեւ ալիտերացիա
բաղաձայնոյթները³¹:

Գրաքննադատ Արսէն Տէրտէրեանը Տէրեանի առաջին իսկ գործերում արդէն
նշմարել էր այնպիսի նրբերանգներ, որոնք ուղենշային պիտի լինէին հայ բանաստեղ-
ծութեան յետագայ զարգացման համար. «Վահան Տէրեանը իւր «Մթնշաղի անուրջներով» մի
երջանիկ բացառութիւն է կազմում մեր երկշարք գեղագէտների շրջանում. նա իր նմանը չունի
ո՛չ տիպականօրէն պատկերացողների, ոչ էլ յուզական ապրումների ներկայացուցիչների
միջեւ: Անշուշտ, մենք այստեղ տաղանդի հզօրութեան խնդիր չենք դնում... Գեղարուեստական
ստեղծագործութեան անաղարտութիւնն է այստեղ մեզ հետաքրքրում: Ու այդ տեսակէտից
առաջնութեան դափնին պատկանում է մեր «սկսնակ» ֆնարեղակին»³²:

Անուրջներում տեղ գտած մելամաղձութեան տրամադրութիւնները, խորունկ
զգացմունքայնութիւնն ու յուզառատութիւնը հեղինակին իսկական կուռք դարձրին
հայ աղջիկների աչքերում: Վահան Տէրեանը միշտ էլ մեծ յաջողութիւն էր ունեցել
կանանց միջավայրում, սակայն հասկանալի է, որ բանաստեղծի շոնգալից կեանքը
պիտի անխուսափելի հետք թողեր նաեւ անձնական կեանքում, որտեղ յայտնի ներ-
կայութիւններ են եղել Սոնա Օտարեանը, Մարթա ու Անթառամ Միսկարեան քոյրերը,
Անահիտ եւ Արծուիկ Շահիջանեան քոյրերը, Արմենուհի Տիգրանեանը, Նուարդ Թու-
մանեանը, ընկերների յիշողութիւններում ականարկուած ռուս աղջիկները եւ ուրիշներ:
Պահպանուել են նրանցից ոմանց Տէրեանի գրած նամակները, որոնցում նրա պոեզիայի
ամբողջ գաղտնիքն է³³:

²⁸ Տէրեան Վ., Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երեւան, 1975, էջ 257:

²⁹ Իսահակեան Ավ., Երկեր, Հայ դասականների գրադարան, Երեւան, 1987, էջ 764:

³⁰ Նոյն տեղում:

³¹ Տե՛ս http://www.ysu.am/files/03E_Jrbashyan-1459426220-.pdf (25.03.2020)

³² Տէրտէրեան Ա., Վահան Տէրեան, «Յնորհի, ծարալի եւ յաշտութեան երգիչը», 1910, էջ 5:

³³ Գասպարեան Դ., Հայ գրականութիւն, Գիրք վեցերորդ, Երեւան, 2017, էջ 86:

1911 թուականի Փետրուարին բանաստեղծը Մոսկուայում ամուսնացաւ Սուսաննա Պախալովայի հետ: Շատերի կարծիքով նրանք իտեալական զոյգ էին: Սակայն ժամանակը ապացուցելու էր, որ այդ կապը այնքան ուժեղ չգտնուեց, որ դիմանար կեանքի առաջադրած փորձութիւններին: Նիւթական կարիքը, Վահանի ծայրայեղ զբաղուածութիւնը եւ ամբողջ ամիսներ տեւող բաժանումները հետզհետէ թուացնում էին սէրն ու փոխըմբռնումը, որքան էլ Վահանը Սուսաննային ուղղուած նամակներում փորձում էր համոզել, թէ ամէն ինչ կարգին է նրանց յարաբերութիւններում: Շուտով հիւանդութիւնից մահանում է նրանց նորածին աղջիկը, յետոյ երկրորդը, ում յուղարկաւորութեանն անգամ Տէրեանը չկարողացաւ մասնակցել: Նա հասցրել էր արդէն հայրական ջերմ սիրով կապուել այդ մանկանը ու նոյնիսկ բանաստեղծութիւնների մի ամբողջ շարք էր գրել նրա պատուին՝ «Իմ բալիկին» խորագրով: Սակայն այդ դէպքից յետոյ, նրա ու կնոջ ամուսնական կապը 1918-ից ի սպառ խզուեց... Նրանց միջեւ մի անանցանելի սահամանգիծ քաշեց նաեւ մոլեգնող քաղաքացիական պատերազմը, յեղափոխութիւնը: Տէրեանի մտահոգութիւններին, ընտանեկան մեծ վշտին աւելացաւ նաեւ հիւանդութիւնը. «Հիւանդութիւնս, որի մասին եղ հասել է լուր, սուտ բան չէ... Ցաւում է կտրծիս, հագում եմ եւ շատ թոյլ եմ զգում ինձ: Չկարծես թէ հիւանդացել եմ «բանաստեղծական» հիւանդութեամբ, այսինքն թո՛ւախտով: Չէ՞ որ այդ հիւանդութիւնը մեզանում համարում է բանաստեղծական հիւանդութիւն: Ո՛չ: Դեռ ոչ: Բայց բժշկի ասելով՝ առայժմ վտանգ չկայ, բայց եթէ միջոցներ ձեռք չառնեմ, վտանգաւոր կը դառնայ հիւանդութիւնս... Ինձ մի ուրիշ դժբախտութիւն էլ պատահեց: Սուսաննան մի քանի օր առաջ մի աղջիկ ունեցաւ, որը, տարաբախտաբար, վախճանուեց ի մեծ վիշտ իմ եւ մանաւանդ Սուսանի...»³⁴, - գրում է բանաստեղծը 1916 թուականի Մայիսին, Նուարդ Թումանեանին ուղղուած նամակում:

Յետագայում, երբ Տէրեանը գտնուում էր Բրեստ-Լիտովսկի բանակցութիւններում, Սուսաննա Պախալովան առանց որեւէ նամակ, կամ տեղեկութիւն թողնելու հեռացել էր նրանից՝ իր հետ տանելով նորածին երեխային, իսկ Ալ. Մյասնիկեանի՝ Հայաստանի ղեկավար նշանակուելուց յետոյ՝ 1921 թուականին պաշտօնապէս վերջինիս կինն էր³⁵:

Երկրորդ կնոջ՝ Անահիտ Շահիջանեանի հետ, Տէրեանը ծանօթացել էր դեռեւս 1917 թուականին, երբ նա Մոսկուայի կանանց բարձրագոյն կուրսերի բնագիտական ֆակուլտետի մաթեմատիկայի բաժնի ուսանողուհի էր: Յեղափոխութեան պատճառով բուհը ժամանակաւորապէս փակուել էր, եւ ահա այդ շրջանում հիւանդ բանաստեղծին իր անկեղծ սէրը եւ հաւատարմութիւնն է բերում Անահիտը, ով աշխատում էր Ազգութիւնների հայկական կոմիսարիատի գրականութեան բաժնում, հակառակ ծնողների կամքի, որոնք, բնականաբար, չէին ցանկանում, որ իրենց աղջիկը բախտը կապի արդէն մի անգամ ամուսնացած եւ հիւանդ բանաստեղծի հետ: 1919 թուականին նրանք արդէն միասին էին, եւ Անահիտը դարձել էր Տէրեանի միակ ողջ մնացած զաւակի՝ Նուարդի մայրը, սակայն այդ դատերը Տէրեանին վիճակուած չէր լինելու տեսնել, քանի որ նա պիտի ծնուէր բանաստեղծի ողբերգական մահուանից երեք ամիս անց³⁶:

Անահիտ Շահիջանեանը այն կինը եղաւ Տէրեանի կեանքում, ով կիսեց նրա հետ կեանքի վերջին ու ամենագոյնաւորին տարիները, օգնեց նրան համեմատաբար թեթեւ տանել խորը դեպրեսիաներն ու ծանր հիւանդութիւնը եւ վերջապէս եղաւ նրա մահուան սնարի կողքին, երբ բանաստեղծը աւանդում էր հոգին: Դա իսկական սէր

³⁴ Տէրեան Վ., Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երեւան, 1979, էջ 250-251:

³⁵ Տէւ Էմիլ-Տէրեան Գ., Վահան Տէրեան. Անտիպ եւ անյայտ էջեր (նամակներ, յօդուածներ, գրախօսութիւններ), Երեւան, 2014, էջ 35-36:

³⁶ Տէւ Թամարակեան Հ., Երկեր, հ. Բ., Երեւան, 2009, էջ 510:

էր՝ նուիրական ու սրբասուրբ այն զգացմունքը, որ երազել ու երգել էր Տէրեանը իր քնարով, սակայն իրական կեանքում հասցրել էր ապրել այն միայն երկու տարի:

Դեպրեսիւ զգացմունքները համակել էին բանաստեղծի հոգին դեռ շատ վաղուց, երբ նրա օրգանիզմում բոյն էր դրել դարի ամենասոսկալի ու կործանարար հիւանդութիւններից մէկը՝ թոքախտը: Այդ հիւանդութիւնը աւելի ծանր տանելի է դառնում մեղամաղձոտ խառնուածք ունեցող մարդկանց համար, իսկ Տէրեանն ի ծնէ մեղամաղձութեան հակում ունէր: Ընկերներին ու հարազատներին հասցէագրուած նամակներում Տէրեանը բազմիցս բողոքել էր իր ապրած ծանր հոգեվիճակներից: Դեռեւս 1907 թուականի Օգոստոսին, Գանձայից նա գրել էր իր ընկեր Օննիկ Օհանջանեանին. «Թախի՛ծ: Անդրշիրմեան լոռի՛ն: Անվախճա՛ն գիշեր... Ի՛նչ կը տայի մի անսպասելի մըտերմիկ ողջոյնի, հաւազատ ձայնի մի հնչիւնի համար...»³⁷: Իսկ 1914-ի Դեկտեմբերին, Տէրեանը այսպիսի տողեր է հղել Նուարդ Թումանեանին. «Դուք երեւակայել չէ՛ք կարող, թէ ինչպէս է անցնում իմ կեանքը. ոչ թէ անցնում է, այլ այրում մի նեւրիք դառն կրակով, եւ եւ անգոր եմ այդ կրակի դէմ եւ անօգնական...»³⁸:

Նման գանգատները շատ ու շատ էին, ինչը վկայում էր այն մասին, որ Տէրեանն ապրում էր խոր ճգնաժամ: Դառն խոհեր, տատանումներ, յուսախաբութիւն, խառնաշփոթ հակասական տրամադրութիւններ, լարուած ներքին պայքար: Հասարակական կեանքի մղձաւանջը «հայրենիքի ցաւը», անձնական «տխուր ու սրտամաշ» կեանքը, նիւթական ապահովութեան հարցը, - այս ամէնը ջլատում էին ֆիզիքական եւ հոգեկան ուժերը³⁹: «Իմ կեանքի խառնաշփոթութիւնը (ունայնութիւն ունայնութեանց), ինչ որ քառս՝ եւ դրսում, եւ ներսում, - գրում է Տէրեանը Վարվառա Խանգաղեանին 1915 թուականի Մարտին, - ինչ-որ անիմաստ «իմֆնացում» - հնարաւորութիւն չեմ տալիս կարգին մտածել մի որեւէ բանի մասին, կանգ առնել, կենտրոնանալ - մի տեսակ ամէն ինչ յիշում ես, ամէն ինչի մասին մտածում, այդ պատճառով էլ ամէն ինչ շփոթում է գլխումդ...»⁴⁰: Վերջապէս ամենացաւալի հոգեկան ցնցումը նա ստացել էր 1915 թուականին, երբ Հայոց ցեղասպանութեան լուրը հասել էր Ռուսաստան: 1915 թուականի Օգոստոսին, նա գրել էր իր ընկեր Յոլակին. «Դիտմամբ չեմ գրում ներկայ դէպքերի մասին - հասկանում ես, որ անհնար է այդ անհատ բաների մասին գրել նամակ: Ես միանգամայն շղմած եմ եւ զահուրած»⁴¹: Իսկ Նուարդ Թումանեանին ուղղուած նամակում բողոքում էր Կովկասից եկող լուրերից, որոնք տխրութեամբ էին լցնում մարդու սիրտը եւ սպանիչ ազդեցութիւն գործում⁴²:

Կսկիծը մոխրացած հայրենիքի, եւ կենդանի մորթուած հայութեան համար աննկարագրելի ցաւ էր պատճառել Տէրեանի գերզգայուն հոգուն: Թոււմ էր, թէ նա այլեւս իր մէջ ուժ չի գտնի գրել եւ նրա քնարը կը լռի: Սակայն ի տարբերութիւն Թումանեանի, ով ուշքի չեկաւ սոսկալի ապրումներից, եւ մեծ հաշուով այդպէս էլ չկարողացաւ համարժէք պատասխան տալ Մեծ եղեռնի իրադարձութիւններին, Տէրեանը այդ արեց: 1915-ին նա սկսեց կազմել իր երկրորդ ժողովածուն, նուիրուած Հայաստանին ու իր ժողովրդի տարաբախտ կացութեանը, որը վերնագրեց «Երկիր Նաիրի»: Այդ ժողովածուի մէջ տեղ էին գտել անծիր մորմոքով եւ միեւնոյն ժամանակ վերածնութեան յոյսով լեցուն չքնաղ բանաստեղծութիւններ:

1915 թուականի իրադարձութիւնները ոչ միայն չէին լռեցրել Տէրեանի քնարը,

³⁷ Տէրեան Վ., Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երեւան, 1975, էջ 240:

³⁸ Տէրեան Վ., Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երեւան, 1979, էջ 176:

³⁹ Գրիգորեան Կ., Վահան Տէրեան, Երեւան, 1983, էջ 56:

⁴⁰ Տէրեան Վ., Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երեւան, 1979, էջ 189:

⁴¹ Նոյն տեղում, էջ 230:

⁴² Տե՛ս նոյն տեղում, 236:

այլ, ընդհակառակը, ստիպել էին աշխատել նոր ուժով ու եռանդով. նախաձեռնել մի գործ, որի մասին տասնամեակներ շարունակ լռելու էին նրա կենսագիրներն ու ուսումնասիրողները:

1915 թուականի Դեկտեմբերին Վահան Տէրեանը գնում է Երեւան՝ նպատակ ունենալով անել մի բան, որը մինչ այդ արուած չէր. յանձնարարել Հայոց ցեղասպանութիւնից փրկուած որբերին թղթին յանձնել իրենց յիշողութիւնները արհաւիրքի մասին⁴³: 10-15 տարեկան Հայ որբերի վաւերագիր-շարադրութիւնները, որոնք պահոււմ են Երեւանի Ե. Զարենցի անուան գրականութեան եւ արուեստի թանգարանի Վ. Տէրեանի ֆոնդում, թուագրուած են 1916 թուականի Յունուարի 18-ով: Դրանք Հայոց ցեղասպանութեան անհրաժեշտ վաւերագրեր են, որոնց բացառիկութիւնը ոչ միայն այն է, որ դրանք գրել են երեխաները, այլեւ այն, որ դրանք՝ որպէս համակարգուած նախաձեռնութիւն, առաջիններից մէկն են, եթէ ոչ առաջինը⁴⁴: Դրանց ամէն էջում մանկական անմեղ հայեացքն է մարդկութեան ամենազարհուրելի յանցագործութեանը՝ ցեղասպանութեանը՝ այնպիսի շեշտադրումներով, մանկական ընդգծումներով, մանրամասնութիւններով եւ պատճառա-հետեւանքային կապերով, որ անհնար է չփշաքաղել⁴⁵: Ճիշդ է, թէեւ Վահան Տէրեանը տարբեր պատճառներով վերջնական տեսքի չի բերել, որեւէ ստեղծագործութեան մէջ չի օգտագործել ու չի հրատարակել Հայ որբերի յիշողութիւնները, սակայն դրանք՝ որպէս ցեղասպանուած ժողովրդի մասունքներ, չափազանց մեծ ազդեցութիւն են ունեցել պոետի յետագայ ճակատագրի վրայ⁴⁶:

Յաջորդ տարիներին, չնայած առողջական վիճակի հետզհետէ վատթարացմանը Տէրեանը շարունակում էր գրել բանաստեղծութիւններ, զանազան պարբերականներում հանդէս էր գալիս հրապարակախօսականներով ու յօդուածներով, ելոյթ էր ունենում Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում դասախօսութիւններով եւ սեփական երգերի ընթերցումներով: Ակտիւօրէն զբաղւում էր նաեւ թարգմանչական աշխատանքներով հայ դասականներին ներկայացնելով ռուս ընթերցողներին եւ ընդհակառակը հայ հանրութեանը հասու դարձնելով ռուս ու եւրոպական գրականութեան լաւագոյն նմուշները⁴⁷: Ըստ Տէրեանի, մեծ աշխարհի դէմ Հայ ժողովուրդը կարող էր կանգնել միայն այն դէպքում, եթէ կառուցէր իր ազգային մշակոյթը, լեզուն, ծանր ու տեւական աշխատանքով գնար դէպի ներքին համախմբում, ստեղծէր իր ինքնուրոյնութիւնը հաստատող կուտուրական արժէքներ, դիմադրէր արտաքին ճնշմանը: «Մեր երկիրը, - ասում է նա, - աւերակների երկիր է, աւերուած մի հայրենիք... Մեր հոգեւոր հայրենիքը նոյնպէս աւերուած մի երկիր է եւ այդ աւեր ու անաւարտ շէնքերը կանգնեցնելու համար որպիսի՝ ջերմ սէր, որպիսի՝ անձնութիւն, որպիսի՝ բոլոր ոգեւորութիւն է հարկաւոր»⁴⁸:

Գրական գործունէութեանը զուգահեռ Վահան Տէրեանը ակտիւօրէն ներգրաւուեց նաեւ քաղաքական անցուդարձերին՝ յստակ նպատակ հետապնդելով Ռուսաստանում հասունացող յեղափոխութեան շէմին ընտրել ու սատարել այն ուժին, որն առաւել բարենպաստ պայմաններ կը խոստանար հայութեանը: Քաղաքականութեամբ Վահանը զբաղուել էր դեռ Լազարեան ճեմարանում ուսանելու ժամանակներից եւ դրա համար ունեցել էր շատ խնդիրներ ու նոյնիսկ ձերբակալուել էր⁴⁹: Սկզբնապէս նա

⁴³ Էմին-Տէրեան Գ., Վահան Տէրեանի անյայտ նախաձեռնութիւնը. հայ որբերի յուշերը, Երեւան, 2016, էջ 101:

⁴⁴ Նոյն տեղում, էջ 136:

⁴⁵ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 6:

⁴⁶ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 146:

⁴⁷ Տե՛ս Թամրազեան Հ., Երկեր, հ. Բ., Երեւան, 2009, էջ 491:

⁴⁸ Տէրեան Վ., Երկեր, Հայ դասականների գրադարան, Երեւան, 1989, էջ 348:

⁴⁹ Տե՛ս Թամրազեան Հ., Երկեր, հ. Բ., Երեւան, 2009, էջ 474-475:

համակրում էր Դաշնակցութեանը: 1905 թուականի Դեկտեմբերին, իր ընկեր Պողոս Մակինցեանի հետ նա նոյնիսկ մեկնել էր Շիրակ այնտեղի հայութեան միջավայրում Դաշնակցական գաղափարախօսութիւնը տարածելու, սակայն շուտով Վահանը լքել էր այդ կուսակցութեան համախոհների շարքերը եւ միացել Ուլանով Լենինի գլխավորած սոցիալիստական ուժերին, որոնք յայտնի էին որպէս սպեցիֆիկներ⁵⁰: Այդ բանին նպաստել էր նաեւ նրա մտերմութիւնը Ալ. Մյասնիկեանի հետ, ով Վահանի ճեմարանական ընկերն էր ու Լենինեան քաղաքական խմբակների ակտիւիստ:

1907 թուականի գարնան վերջերից մինչեւ Յուլիսի սկիզբը Տէրեանը ընկերակցել էր Մյասնիկեանին Բաքուի բանուորական միջավայրում յեղափոխական ընդհատակեայ շարժում ծաւալելու գործում: «Պոետի նամակներից մէկում,- գրում է Սաքո Սուքիասեանը,- մենք տեղեկանում ենք, որ նա 1907 թուականի Մայիսին ժամանած է եղել Բաֆո՝ «աշխատելու նպատակով»: Մի շարք նոր ծանօթութիւններ ժամանակի աչի ընկնող ռետլիցիոներների հետ – Ալ. Մյասնիկեան, Ս. Լուկաշին, Դովլաթեան եւ այլն...»⁵¹: Յետագայում էլ Վահանը վստահելի ընկերոջ համարում ուներ Լենինեան կուսակցութեան ամենավերին շրջանակներում, ինչով էլ բացատրւում էր Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնից յետոյ բոլշեւիկների կազմած իշխանական համակարգում նրան ներգրաւուելու Լենինի ցանկութիւնը: 1917 թուականի Նոյեմբերին Պետրոգրադից իր ընկերներից մեկին հասցէագրուած նամակում Տէրեանը գրում է. «Ինձ առաջարկում են պաշտօն Ազգային գործերի մինիստրութեան մէջ եւ Արտաֆին գործերի մինիստրութեան մէջ: Դեռ չեմ որոշել: Երեւի Ազգային գործերի մինիստրութեան մէջ կը վերցնեմ պաշտօն հայկական մասում աշխատելու նպատակով: Դա հետաքրքիր կը լինի: Հրաժարուել չի կարելի, վասն զի իմտելիքեմ ուժերի կարիք կայ, եւ կուսակցութեան էթիկան չի թոյլատրում այս ժամին, երբ զգուշի սաբոտաժ են անում բոլոր խաւար ուժերը, չգնալ եւ չժառայել բանուորական ու գիւղացիական կառավարութեանը: Դրա համար... ուզում եմ վերցնել առաջարկուած պաշտօններից մէկն ու մէկը»⁵²:

1918 թուականին Տէրեանը դառնում է բոլշեւիկեան պառլամենտի ու կառավարութեան անդամ եւ փաստացի ղեկավարում է Հայկական կոմիսարիատը: Յատկանշականն այն է, որ Պետրոգրադում՝ Յեղափոխութեան առաջնորդ Լենինի կաբինետի հարեւանութեամբ, Տէրեանն ունէր աշխատասենեակ⁵³:

Ինքը՝ Տէրեանը ի պատասխան բոլշեւիկներին յարելու իրեն ուղղուած մեղադրանքներին, պնդում էր, որ ստեղծուած ծանր կացութեան մէջ միայն բոլշեւիկներն են կարող լուծել հայութեան դէմ ծառացած բոլոր կենսական խնդիրները: Բանաստեղծը համոզուած էր, որ բոլշեւիկների սոցիալիստական գաղափարախօսութիւնը կարելի է ընդունել հէնց միայն այն պատճառով, որ նրանք գոնէ խոստանում էին եւ ի զօրու էին պահպանել Արեւմտեան Հայաստանի հողերը եւ ապահովել Հայ ժողովրդի համալիր անվտանգութիւնը: Եւ իրօք, դա, կարծես, չափազանցութիւն չէր, որովհետեւ 1917 թուականի Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր ամիսներին, Տէրեանը որպէս Ազգութիւնների մինիստրութեան պաշտօնեայ Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդին ներկայացրեց Թուրքա-Հայաստանի մասին ղեկուցագիրը եւ Հայաստանի մասին ղեկրետի նախագիծը: Այս առիթով բանաստեղծը հանդիպումներ եւ զրոյցներ է ունեցել Լենինի հետ. «Այսօր զրոյց ունեցայ այդ առթիւ եւ ընկ. Լենինի հետ, որին բացատրեցի, թէ ինչո՞ւ

⁵⁰ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 496:

⁵¹ Սուքիասեան Ս., էջեր Վահան Տէրեանի կեանքից, Երեւան, 1959, էջ 22:

⁵² Տէրեան Վ., Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երեւան, 1979, էջ 323:

⁵³ Տե՛ս Էմին-Տէրեան Գ., Վահան Տէրեան. Անտիպ եւ անյայտ էջեր (նամակներ, յօդածներ, գրախօսութիւններ), Երեւան, 2014, էջ 112:

անհրաժեշտ է առայժմ զօրքերը չհանել Հայաստանից եւ պայմանաւորել Հայաստանի ինքնորոշումը ափսոսանքների եւ փախստականների վերադարձով եւ այլ գաւառատիւներով:

Նա շատ լաւ վերաբերուեց եւ պարզուեց, որ երբ ինքն ասում է զօրքերը հանել Հայաստանից, սրանով ուզում է ասել, թէ երբ հայերը պահանջեն այդ, որպէսզի նրանց վրայ ճնշում չլինի Ռուսիայի կողմից եւ նրանք ստիպուած չլինեն ռուսական օրինաւորացիա ընդունել: Իսկ հայերի ապահովութեան համար, եթէ նրանք այդ կամենան, նա բնաւ դէմ չէ, որ մնան հարկաւոր եղած զօրամասեր»⁵⁴:

Այս փաստաթղթերի ընդունումը առաւել քան խոստումնալից իրողութիւն էր, եւ, սակայն յետագայում էր միայն պարզ դառնալու, որ դրանց հետ կապուած ռուսահայութեան յոյսերը սին էին ու դատարկ: Յատկանշականն այն է, որ յետագայ բոլոր նամակներում (աւելի ճիշդ՝ նամակներից տպագրուած հատուածներում)⁵⁵ Վ. Տէրեանն այլեւս չի գրում Լենին, այլ Ղենին՝ այդպէս ծաղրելով առաջնորդի լեզուական արատը⁵⁶:

1918 թուականի Յունուարին Տէրեանը մասնակցել է Բրեստ-Լիտովսկում ընթացող յաշտութեան բանակցութիւններին, որպէս Սովետական պատուիրակութեան խորհրդական: Այդ բանակցութիւնների ընթացքում բոլշեւիկեան պատուիրակութիւնը ջանալով ամէն գնով ստորագրել խաղաղութեան պայմանագիր Գերմանիայի, Աւստրո-Յունգարիայի եւ Թուրքիայի հետ նրանց զիջեց ամբողջական երկրամասեր, այդ թւում եւ բովանդակ Արեւմտեան Հայաստանը: Սա յարուցել էր Վ. Տէրեանի զայրոյթը, ով չէր վարանել իր բողոքի խօսքը յայտնել պատուիրակութեան ղեկավար Լեւ Տրոցկուն՝ որպէս իր բողոքի փաստարկ ներկայացնելով Մոսկուայից իր պահանջով ստացուած փաստաթղթերը: Դրանք վկայում էին, որ մինչ Առաջին համաշխարհային պատերազմն ու Մեծ եղեռնը հայերն այդ տարածքներում կազմել են բնակչութեան մեծամասնութիւնը: Լեւ Տրոցկին վրդովուելով այն բանից, որ Տէրեանը անընդհատ խոչընդոտում է բանակցութիւններին՝ առաջ քաշելով Հայկական հարցն ու յիշեցնելով հայերին բոլշեւիկների կողմից տրուած խոստումը, բանաստեղծի երեսին էր շարտել նուաստացուցիչ «արմեաշկա» բառը⁵⁷: Ի վերջոյ պայմանագիրը ստորագրուեց եւ իրենց քաղաքական մեծ խաղում բոլշեւիկները զիջեցին Արեւմտահայաստանը Թուրքիային, իսկ Տէրեանը կուսակցութեան վերնախաւում ձեռք բերեց երկու ահեղ թշնամի, յանձին Լեւ Տրոցկու եւ Եոսիֆ Ստալինի:

Կարելի է պատկերացնել, թէ ինչ յուսախաբութիւն ապրեց Տէրեանը Բրեստ-Լիտովսկի յաշտութեան բանակցութիւնների ժամանակ: Բոլշեւիկները խաբել էին իր ազգին եւ այդ խաբեութեանը ակամայ մասնակից էր դարձել նաեւ ինքը: Սակայն, յարկ էր թեւաթափ չլինել եւ օգտագործել ի նպաստ ազգի այն կշիռն ու հնարաւորութիւնները, որ ընձեռում էր նրան իր վարած պաշտօնը:

1918 թուականին Տէրեանն իր անմիջական մասնակցութիւնը բերեց Հիւսիսային Կովկասում եւ Աստրախանում քաղաքացիական պատերազմի թոյնաբոցում յայտնուած հազարաւոր հայ փախստականների փրկութեան գործին: Օգտագործելով

⁵⁴ Նոյն տեղում, էջ 324:

⁵⁵ Այս ասելով՝ Գեորգ Էմին-Տէրեանը նկատի ունի Պօղոս Մակինցեանի եւ Վաչէ Պարտիզուանի՝ Տէրեանի նամակների ու յօդուածների ոչ միայն քաղաքական բնոյթի տեքստերը, այլեւ իրենց դուր չեկած տողերը մկրատելու արգահատելի արարքը:

⁵⁶ Էմին-Տէրեան Գ., Վահան Տէրեան. Անտիպ եւ անյայտ էջեր (նամակներ, յօդուածներ, գրախօսութիւններ), Երեւան, 2014, էջ 119:

⁵⁷ Տե՛ս Էմին-Տէրեան Գ., «Վահան Տէրեան. 125-ամեակ» յօդուածը (<https://www.lragir.am/2010/02/09/32258/>) նաեւ Սուքիասեան Ա., էջեր Վահան Տէրեանի կեանքից, Երեւան, 1959, էջ 126:

բոլշևիկեան կառավարութիւնից աւելի քան 6 մլն ռուբլի գումարը եւ երկու վագոն դեղամիջոցներն ու այլ ապրանքները, նա գլխաւորեց Մոսկուայից ժամանած բժշկասանիտարական խումբը, եւ տարատեսակ օգնութիւն տրամադրեց այստեղի տարբեր քաղաքներում խմբուած տարաբախտ իր հայրենակիցներին: Պոետը, որին նրա լիրիկական բանաստեղծութիւնների պատճառով շատերը պատկերացնում էին որպէս երկշոտ եւ թախծոտ մարդ, իրականում ցուցաբերել էր նախանձելի քաջութիւն եւ սառնասրտութիւն՝ փրկելով իր պայուսակում եղած 6 մլն ռուբլին, երբ գնացքը, որով նա մեկնել էր Կովկաս, գրաւել էին աւազակները: Նոյնպիսի քաջութիւն էր ցուցաբերել բանաստեղծը, երբ Հիւսիսային Կովկասի իշխանութիւնը ներկայացնող որոշ կոմունիստ ղեկավարներ գէնքի սպառնալիքով պահանջել էին, որ Տէրեանն իր մօտ եղած գումարը յանձնի իրենց⁵⁸:

Անհնար է գերազնահատել այն բոլոր գործերը, որ արել էր Տէրեանն իր պաշտօնավարութեան օրօք, ի նպաստ հայութեան: Նա հազարաւոր հայ փախստականների փրկել էր սովից, հիւանդութիւններից ու բնաջնջումից: Հոգացել էր տասնեակ տաղանդաւոր հայորդիների, որոնց թւում նաեւ Երուանդ Քոչարի ուսման ծախսերն ու ապրուստը մայրաքաղաքում: Պետական առգրաւումից փրկել էր Մոսկուայի հայկական եկեղեցու գանձերը եւ այնուհետեւ նպաստել էր դրանց փոխադրմանը Էջմիածին: Զբաղուել էր Լազարեան ճեմարանի բարենորոգման հարցերով, բացել էր հայկական հրատարակութիւններ եւ այլն: Այս ամէնի համար շուտով Վ. Տէրեանն արժանացել էր վերադասի անբարեացակամ վերաբերմունքին, որպէս նացիոնալիստական գործիչ: Եոսիֆ Ստալինը, ով Ազգութիւնների կոմիսարիատի կոմիսարն էր եւ Տէրեանի անմիջական ղեկավարը, մի քանի անգամ բուռն վէճ էր ունեցել բանաստեղծի հետ՝ դժգոհութիւն յայտնելով, որ վերջինս չափազանց շատ է զբաղւում հայերի խնդիրներով, ի վնաս պետական ընդհանուր շահերի⁵⁹:

Տէրեանի գործունէութիւնը շատ անյարմարութիւններ էր պատճառել բոլշևիկեան պարագլուխներին: Ուստի՝ Հայ կոմունիստները, բոլշևիկեան բարձրագոյն իշխանութեան իմացութեամբ եւ Գուրգէն Հայկունու գլխաւորութեամբ սկսում են ստորագոյն հալածանքների մի անվերջանալի շարք՝ նպատակ ունենալով լիովին մեկուսացնելու Վ. Տէրեանին: 1919 թուականի Մայիսի 22-23-ով թուագրուած դիմում-յայտարարութեան մէջ Տէրեանը իր հանդէպ գործադրուած խարդաւանքների ու հալածանքների, ինչպէս նաեւ Հայկական գործերի կոմիսարիատի ղեկավարի տեղակալի պաշտօնից՝ առանց պատճառի իրեն հեռացնելու մասին գրում է. «Իմ կողմից ցուցաբերուել են համբերատարութիւն եւ խաղաղասիրութիւն առաւելագոյն չափ, ու գործադրուել են բոլոր պատշաճ միջոցները, որպէսզի վերանան բոլոր խռնակները, եւ ստեղծուեն պատշաճ պայմաններ ու տանելի մթնոլորտ... Սակայն Հայկական կոմիսարիատում հայ զանգուածների համար մէկ տարուայ իմ շատ դժուար աշխատանքից յետոյ եւ անարդարացի կոպտութեամբ, առանց գոնէ որեւէ պատճառ մատնացոյց արուելու, փաստօրէն հեռացուել եմ իմ պաշտօնից, որին երբեք յետամուտ չեմ եղել եւ որից երբեք չեմ կառչել...»⁶⁰:

Տէրեանի պաշտօնազրկութեամբ չի աւարտուում նրա դէմ եղած դաւադրութիւնների շարքը, եւ քանի որ Տէրեանը կոմունիստական վերնախաւի համար իսկական գլխացաւանք էր, որից պէտք էր ազատուել, Ռուսաստանի կոմկուսի կենտկոմը որոշում

⁵⁸ Տէւ Էմիւն-Տէրեան Գ., «Վահան Տէրեան. 125-ամեակ» յօդուածը (<https://www.lragir.am/2010/02/09/32258/>):

⁵⁹ Տէւ նոյն տեղում:

⁶⁰ Էմիւն-Տէրեան Գ., Վահան Տէրեան. Անտիպ եւ անյայտ էջեր (նամակներ, յօդուածներ, գրախօսութիւններ), Երեւան, 2014, էջ 418:

է կայացնում թոքախտաւոր Տէրեանին ուղարկել ռազմաճակատ, որի մասին անգամ պաշտօնապէս չեն տեղեկացնում բանաստեղծին: Այդ մասին Տէրեանը մասնաւորեցրել է իր դիմում-յատարարութեան մէջ. «... ինձ ռազմաճակատ ուղարկելու ՌԿԿ ԿԿ որոշման մասին պաշտօնապէս չեն տեղեկացրել. այդ մասին ես իմացել եմ ընկեր Աւանեսովի հետ անձնական զրոյցներից, ով փաշատեղեակ է իմ առողջական վիճակից»⁶¹: Յետագայում, երբ բացայայտում է այդ որոշման անհեթեթութիւնը, Հայկունու առաջարկով՝ Տէրեանին Ղրիմ ուղարկելու մասին նոր որոշում է կայացում, սակայն վերջինս չի ցանկանում մեկնել Ղրիմ: «Հիւանդութիւնս, որով ես տառապում եմ, թոքերի եւ կոկորդի տուբերկուլեզը, ինձ զրկում է ամէն տեսակի աշխատանք կատարելու հնարաւորութիւնից եւ մանաւանդ այն աշխատանքը, որը կապուած է յանախակի տեղափոխութիւնների հետ, ու ես ստիպուած եմ ընտրել միայն այն աշխատանքը, որը ես ի վիճակի եմ կատարել՝ իմ հիւանդութեամբ: Ուստի, ի վիճակի չեմ կատարելու այն ընկերների որոշումները, որոնք աշխատանքը բաշխելիս հաշտի չեն առնում ոչ միայն այս կամ այն ընկերոջ ընդունակութիւնները, այլեւ նրա ֆիզիքական վիճակը, սակայն խորապէս համոզուած եմ, որ այլ պայմաններում եւ ընկերների այլ վերաբերմունքի դէպքում ես կը կարողանայի կուսակցութեան համար օգտակար աշխատանք կատարել»⁶²: Դիմում-յատարարութեան վերջում Տէրեանը գրել է. «... այժմ ստիպուած եմ հեռանալ նաեւ Հայաստանի կոմկուսի շարքերից ու դուրս գալ այդ կուսակցութեան կենտկոմի կազմից, ընդամին, ի հարկէ, մնալով ՌԿԿ անդամ, պատրաստ ներդնելու իմ բոլոր ուժերը, կարողութիւնն ու գիտելիքները եւ հէնց կեանքս, եթէ դա հարկաւոր լինի, յանուն մեր ընդհանուր իտէալի յաղթանակի»⁶³:

Վահան Տէրեանի կենսագրութեան ամէնից մութ եւ չարշրկուած թեման պոետի վերջին ուղեւորութիւնն է, որը շատ գրականագէտների կողմից ներկայացուել է որպէս «կուսակցութեան յանձնարարութիւն»: Սակայն, 1969 թուականին, բանաստեղծի դուստր՝ Նուարդ Տէրեանը իր կատարած հետազօտութիւնների եւ «ներընտանեկան» տեղեկութիւնների հիման վրայ գրում է «Слово об Анаиде Александровне Териан-Егiazарян» ուսումնասիրութիւնը, որն իր պարունակած բացառիկ ինֆորմացիայի շնորհիւ նոր լոյս է սփռում Վ. Տէրեանի վերջին ուղեւորութեան վրայ⁶⁴:

Նուարդ Տէրեանը, ներկայացնելով Վ. Տէրեանի եւ Անահիտի ամուսնական համատեղ կեանքը, մէջբերում է իր խորթ հօր՝ Անահիտ Տէրեանի ամուսնու՝ Ալֆրեդ Եղիազարեանի նամակն իրեն, որը վերջնականապէս բացայայտում է, որ Վ. Տէրեանի վերջին ուղեւորութիւնը բացարձակապէս, ոչ մի «յանձնարարութիւն» կամ յոյժ գաղտնի ու կարեւոր պետական գործողութիւն էլ չէր, այլ հալածանքներից փախչելու, եւ յղի կնոջն ու ապագայ երեխային կործանումից փրկելու մի փորձ, որն աւարտուեց բանաստեղծի անժամանակ մահուամբ⁶⁵:

1919 թուականի Հոկտեմբերի 25-ին, Վ. Տէրեանը թողնելով Մոսկուան կնոջ՝ Անահիտ Շահիջանեանի հետ ուղեւորում է Տաշքենդ: Հոկտեմբերի վերջին նրանք հասնում են Սամարա, սակայն այստեղ Վահանի առողջական վիճակը կտրուկ վատթարանում է եւ Հոկտեմբերի 27-ից Նոյեմբերի 22-ը նրանք ստիպուած մնում են Սամարայում, որտեղ էլ Տէրեանը մահուան սահմանագծին մօտիկ գրում է կսկիծով ու կեանքի տենդով վառուող վերջին երգը. «Գինով եմ, գինով եմ ես էլ»: Նա շատ լաւ գիտէր իր կեանքի վերջը, արդէն գրել էր բաժանման երգը՝ «Հրաժեշտի գազելը», զգում էր, որ

⁶¹ Նոյն տեղում, էջ 416:

⁶² Նոյն տեղում, էջ 418:

⁶³ Նոյն տեղում:

⁶⁴ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 164:

⁶⁵ Նոյն տեղում:

«չիք փրկութեան դուռ»⁶⁶։

Մոսկուայ վերադառնալու կնոջ թախանձանքներին նա չանսաց եւ չնայած իր ծայրահեղ ծանր վիճակին, ցանկութիւն յայտնեց շարունակել ճանապարհը։ Դեկտեմբերի 19-ին նրանք արդէն Օրենբուրգում էին, եւ յաջորդ օրը պատրաստուում էին մեկնել այդ քաղաքից, երբ Վահանի թոքախտը նորից իմաց տուեց իր մասին։ Ջերմութիւնը բարձրացել էր մինչեւ քառասուն եւ ութ։ Այլեւս անհնար էր ճանապարհը շարունակել։ Յաջորդ օրը Տէրեանը մահուան տագնապի մէջ էր. «Ինչ ուզում ես արա, միայն ինձ փրկիր մահից»։ Անահիտը ստիպուած տարաւ նրան իր ծանօթ Օհանեանների տունը Օրենբուրգում, որտեղ բանաստեղծը ապրեց իր կեանքի վերջին ընկերները։

1920 թուականի Յունուարի 6-ին երեք բժիշկների կոնսիլիում է գումարուում, որոնք ասում են, որ այլեւս ոչինչ անել հնարաւոր չէ, եւ պէտք է ըստ էության սպասել վախճանին։ Մահից առաջ Անահիտին հարցնում է. «Ի՞նչ ես կարծում, ո՞ւմ համար է աւելի դժուար՝ նրա՞, որ մեռնում է, թէ՞ հարազատների, որ մնում են»⁶⁷։ Ապա խնդրում է նրանից նստել իր մօտ եւ լաց չլինել ու չվազվզել։ Անահիտը կատարում է Տէրեանի վերջին խնդրանքը, որից յետոյ, 1920 թուականի Յունուարի 7-ին, դեռ կեանքի 35-րդ տարին չբոլորած, վախճանում է աշնան, սիրոյ ու թախծի նուրբ երգիչը, իր կեանքի ընկերոջ՝ Անահիտ Շահիջանեանի ձեռքերի վրայ, ով իր սրտի տակ կրում էր մեծ բանաստեղծի դեռ չծնուած զաւակին։

Մահուան բոթը Հայաստան է հասնում երեք ամիս յետոյ, երբ 1920 թուականի Մարտին 7-ին «Մշակն» իր վերջին տեղեկութիւններ բաժնում տեղեկացնում է. «Հաստատ աղբիւրից տեղեկացնում են, թէ բանաստեղծ Վահան Տէրեանը վախճանուել է»⁶⁸։

Յուզարկաւորութիւնն առաւել քան համեստ էր, իսկ թաղման թափօրը սակաւամարդ։ Այն ժամանակ Օրենբուրգում դեռ ոչ ոք չգիտէր, որ լոկ օտարական բանաստեղծի մարմինը չէ որ ամփոփուեց հայրենի իրենց տափաստանի հողում, այլ սրփասուրբ մի մասունք՝ հեռաւոր Նաիրի մի երկրից, որի մթնշաղններում թեւածող անուրջներին միանալու գնաց նրա տառապած հոգին։

Վ. Տէրեանի մահը խորապէս ցնցել էր ամենահարազատին եւ բուն ժառանգորդին՝ Եղիշէ Չարենցին։ Նրան չէր վիճակուել ծանօթանալ Տէրեանի հետ. տեսել էր մի անգամ, 1917 թուականին, Թիֆլիսի «Մի բաժակ թէյ» թէյարանում։ Այդ երջանիկ պահը բոլոր մանրամասներով տպաւորուել էր յիշողութեան մէջ։ Տարազը, դիմագծերը, հայեացքը, շարժումը, աչքերի մշուշը, տխրութիւնը⁶⁹։

Ինքն իսկ իր ստեղծագործութեան առաջին շրջանը համարում էր տէրեանական։ Յետոյ «Երեքի» դեկլարացիայով եւ այն կենսագործող գրքերով երբ ընտրում է նոր խօսքի ճանապարհը, ժամանակի գրական բարձրի սովորոյթով մի պահ ընդվզում է Տէրեանի դէմ՝ նրա երգը համարելով «թոտ երգ», բայց յետոյ մեղայականով ներկայանում է իր անուրանալի ուսուցչին «Վերադարձի՛ր, օ, վերադարձի՛ր...» կանչում, մեծարում ու փառաբանում, ապրում է նրա հետ իր մնացած գրական կեանքը։

Յնչուած մահուան բոթից, 1920 թ. Մայիսի 16-ին Չարենցը գրում է իր նշանաւոր շարքը՝ «Վահան Տէրեանի յիշատակին»։ Դրանք զարմանալի երգեր են, շաղախուած սիրուց, ցաւից ու քնքշութիւնից։ Տողերից բարձրանում է կարօտի մշուշը, անծիր տխրութիւնը բռնում է երկինք ու հող։

⁶⁶ Տէս Թամրազեան Հ., Երկեր, հ. Բ., Երեւան, 2009, էջ 508։

⁶⁷ Վահան Տէրեանը ժամանակակիցների յուշերում, Երեւան, 1964, էջ 476։

⁶⁸ «Մշակ», Թիւ 5, 1920 Մարտի 7, էջ 3, Թիֆլիս

⁶⁹ Թամրազեան Հ., Երկեր, հ. Բ., Երեւան, 2009, էջ 512-513։

**Վահան Տէրեան, ինչպէս երգեմ յիշատակը քո.
Թող լուռ փռուի հիմա իմ դէմ անլոյս երեկոյ,
Սրտիս վրայ իջնի թող մութ մի ամպի քովա,
Քամին բերէ թող մահուան բոթ ու անձրեւը լայ...⁷⁰**

Վ. Տէրեանի մահուանից յետոյ անցել են 100 տարիներ: Այդ մէկ դարը ոչ միայն Տէրեանին չհեռացրեց մեզնից, այլեւ աւելի հարազատեցրեց, ցոյց տուեց նրա պոեզիայի անանց հմայքը, ցոյց տուեց, որ այն մեր նախորդների, մեզ ու յաւերժի համար է սահմանուած: Նրա պոեզիայի լաւագոյն մասը միշտ այժմէական ու անթառամ է մնալու եւ յաւերժ ապրելու է մեր ժողովրդի յոյզերի ու մտքերի աշխարհում, հոգ չէ թէ նա ասել էր. «Թող ինձ չիշեն, թող ինձ մոռանան»:

ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՄԱՐԴՈՅ ԿԵԱՆՔԷՆ

Օր մը Մարք Թուէյն իր երբեմնի դասընկերէն նամակատան պահարան մը կը ստանայ, առանց դրոշմաթուղթի: Դրամը վճարելէ ետք, ան կը բանայ պահարանը եւ կը կարդայ «Սիրելի բարեկամ, ջերմ ողջոյններ քեզի, հիմա Շիքակօ կ'ապրիմ: Հին բարեկամդ. Ճէքսըն»:

Մի քանի օրեր ետք Ճէքսըն կը ստանայ 2-3 քիւօ կշռող ծրար մը, որուն համար պէտք էր վճարէր: Ան բանալով ծրարը, ահագին թուղթերու մէջ մեծկակ քարի կտոր մը կը գտնէ, երկտողով մը, ուր գրուած էր. «Սիրելի բարեկամ, երբ նամակէդ իմացայ, որ լաւ ես եւ երջանիկ, այս քարը ինկաւ սիրտէս: Բարեկամդ՝ Թուէյն»:

* * *

Անգլիացի գէր գրող մը, երեկոյ մը, թատրոնի նախասրահը կը հանդիպի Պ. Շոուին, եւ կ'ըսէ.

- Երթալով կը նիհարնաք, ձեզ տեսնողը կը կարծէ Անգլիա սով կայ:
- Շո ժպտալով կը պատասխանէ.
- Իսկ ձեզ ալ տեսնելով մարդիկ պիտի ըսեն թէ դուք էք սովին պատճառը:

⁷⁰ Նոյն տեղում, 514: